

РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається історія кооперативного руху на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Детально проаналізовані етапи його розвитку. Висвітленні основні напрями діяльності кооперативних організацій та їх місце у житті населення регіону.

Ключові слова: кооперативний рух, кредитні товариства, сільськогосподарські товариства, товариства дрібного кредиту, споживчі товариства, артілі.

В статье рассматривается история кооперативного движения на Юге Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Детально проанализированы этапы его развития. Освещены основные направления деятельности кооперативных организаций и показано их место в жизни населения региона.

Ключевые слова: кооперативное движение, кредитные общества, сельскохозяйственные общества, общества мелкого кредита, потребительские общества, артели.

In article the history of cooperative movement in the south of Ukraine in second half ХІХ – beginning of ХХ centuries. Stages of his development are in details analyzed. The basic directions of activity of the cooperative organizations are covered and their place in a life of the population of region is shown.

Key words: cooperative movement, credit societies, agricultural societies, societies of the fine credit, consumer societies, artels.

Кооперативний рух у сучасній Україні переживає складний етап свого розвитку. У цих умовах досвід розвитку кооперативних установ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Півдні України є досить актуальним і має практичне значення.

Питання зародження та становлення кооперативного руху на Півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. частково були висвітлені у наукових працях вітчизняних дослідники початку ХХ ст.: П. Височанського, М.І. Туган-Барановського, М.Х. Хейсіна [1] та інших. За радянських часів дореволюційна кооперація була визнана буржуазною, не вартою наукової уваги. Політичні, соціально-економічні зміни, що мали місце в нашій країні у 80-90-ті рр. ХХ ст., сприяли зростанню уваги науковців до проблем історії вітчизняної кооперації. За часів незалежності України було видано ряд наукових праць М.В. Алімана, В.І. Марочка, І.А. Фаренія [2]. Проте, спеціально вивченням розвитку кооперації на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ці вчені не займалися,

інформація з цього питання розглядається ними в контексті загальної історії української кооперації.

Дана стаття є спробою на основі комплексного аналізу джерел та літератури науково відтворити цілісну картину розвитку кооперативного руху на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати наступні завдання: простежити витоки кооперативного руху та процес його поширення на території Південної України; охарактеризувати етапи розвитку кооперації в регіоні; проаналізувати значення кооперативних товариств у житті населення Південної України.

Джерельну базу даного дослідження складають статистичні матеріали, спогади фундаторів кооперативних товариств, матеріали періодики, що знаходяться у фондах Національної бібліотеки України ім. Вернадського, центральних та обласних державних архівах України.

Кооперативний рух зародився у середині ХІХ ст. в Західній Європі. У 60-х рр. ХІХ ст. він досяг і території України. Причиною цьому було складне соціально-економічне становище населення, зумовлене

переходом від феодально-кріпосницької до капіталістичної соціально-економічної формації. Важливу роль у розвитку кооперації відіграла реформа 1861 р., яка скасувала кріпосну залежність селян та прискорила процес капіталізації суспільства. Прихильники кооперативного руху вбачали у ньому можливість виведення сільського господарства з кризового становища. Першими в Україні розпочали діяльність споживчі товариства у Харкові (1866 р.), Києві (1868 р.). У 1869 р. виникло ощадно-позичкове товариство у місті Гадячі на Полтавщині. Ініціаторами та активними діячами перших кооперативів були відомі вчені, економісти того часу М.П. Баллін, В.С. Козлов, М. Зібер, М. Драгоманов, В. Антонович та інші [3].

Кооперативні товариства на Півдні України почали відкриватися у другій половині 60-х рр. XIX ст. за ініціативою місцевої інтелігенції та при фінансовій підтримці земств. Так, у 1867 р. було затверджено статут Одеського споживчого товариства «Збереження», у 1868 р. в Катеринославі виник кооператив «Бережливість», а в 1869 р. у Таврійській губернії відкрилося Севастопольське товариство споживачів [4]. Основним призначенням споживчих кооперативів було забезпечення населення якісним і недорогим товаром. З цією метою засновники товариства вносили гроші (паї), розмір яких визначався статутом кожного кооперативу, для створення загального капіталу. На ці кошти купували або орендували приміщення для крамниць, закуповували товар для продажу.

Першими південноукраїнськими ощадно-позичковими кооперативами доцільно вважати відкриті у 1871 р. Времіївське товариство на Катеринославіщині, Обознівське та Петрівське на Херсонщині [5]. Ці товариства займалися наданням населенню кредитів під відсотки, що були значно меншими за лихварські.

Кооперативний рух на Півдні України розвивався нерівномірно, умовно його можна розділити на такі періоди:

I – 1860-ті-1871 рр. – виникнення кооперативного руху.

II – 1872-1890 рр. «ліквідаційний» період, під час якого спостерігалось закриття більшості перших товариств.

III – 1891-1904 рр. – поступовий ріст та укріплення товариств.

IV – 1905-1916 рр. – інтенсивний розвиток кооперативного руху.

Протягом першого періоду в регіоні було відкрито 10 споживчих та 5 ощадно-позичкових товариств. Відомо, що за 1866-1870 рр. у дев'яти українських губерніях виникло 32 споживчих кооперативів. Це свідчить про відносно високий рівень розвитку споживчої кооперації на Півдні у порівнянні з іншими регіонами України [6]. Ці дані підтверджують слова М.П. Балдіна, який у своїй «Пам'ятній книзі» зазначав, що в Південній Росії товариств більше, ніж у Північній [7].

Перші успіхи кооперації вже на початку 70-х рр. XIX ст. змінилися на невдачі. Більшість

товариств відкритих у 60-ті рр. припинили діяльність. Закривалися вони через байдужість населення до кооперативної справи. Про це свідчать спогади одного із фундаторів Андріївського ощадно-позичкового товариства Ю.А. Іванченка: «Темна селянська маса скоса поглядала на нечувані витівки фундаторів. Всі запевнення про те, що кооперативне товариство в скрутний час може стати у великий пригоді позичкою, розбивалися об сміх та глузування. Доводилося просто затягувати до товариства...» [8].

Однією з вад перших товариств була відсутність добре організованої комерції. Ані закупівля товарів, ані їх зберігання не здійснювалося належним чином. Фінансова звітність велась недбало. Здебільшого члени кооперативу й не знали реального стану справ товариства. Подібна ситуація склалася у катеринославському товаристві «Бережливість», яке вимушене було закритися, через махінації розпорядника споживчої крамниці» [9].

Відомо, що протягом 1872-1890 рр. на Півдні України виникло лише 6 споживчих товариств. У цей же час на території сучасної України було відкрито 15 кооперативних організацій такого типу [10]. З огляду на це можна зробити висновок, що навіть у кризові для кооперації часи на Півдні України вона розвивалась більш інтенсивно, ніж в інших регіонах країни. Ощадно-позичкові товариства значно поступалися у своєму розвитку споживчим. За даними І.А. Фаренія, в Україні у 1890 р. діяло 129 кредитних кооперативів і серед них південноукраїнських було лише 14 [11].

З 90-х років XIX ст. почався третій період розвитку кооперативного руху на Півдні України, який продовжувався до 1904 р. Він характеризувався значним збільшенням кооперативних товариств у регіоні, процес їх відкриття став більш інтенсивним. Цьому сприяли соціально-економічні умови розвитку країни у кінці XIX – на початку XX ст. Саме у цей час відбувалися швидкий розвиток промисловості на Півдні України, формування робітничого класу, збільшення кількості населення міст. Проблему забезпечення населення промислових поселень продуктами та товарами першої необхідності адміністрація підприємств намагалася вирішити шляхом відкриття споживчих кооперативів.

Не останнє місце у процесі збільшення кількості товариств відіграли голодні роки 1891-й, 1897-й, економічна криза 1900-1903 рр.; збільшення цін [12]. За таких умов населення, здебільшого селяни, змушене було звертатися до послуг кредитної кооперації.

Позитивно вплинуло на розвиток кооперативного руху формування законодавчої бази. У 1897 р. уряд затвердив Нормальний або Зразковий статут для споживчих товариств, у 1898 р. – для сільськогосподарських кооперативів, а в 1895 р. було прийнято «Положення про заклади дрібного кредиту» [13]. Ці законодавчі акти визначали процес відкриття

товариств, їх внутрішню структуру, напрями діяльності. Згідно з Нормальними статутами для відкриття кооперативу не потрібно було чекати дозволу Міністерства внутрішніх справ, достатньо було надати всі необхідні документи на розгляд адміністрації губернії. Це значно спростило процес відкриття товариств.

Протягом 90-х XIX ст. – 1904 рр. у південно-українських губерніях було відкрито 183 споживчих товариства (див. табл. 1). Їх частка у загальній кількості українських споживчих кооперативів у цей період складала близько 40 %. Лідуючі позиції у розвитку цих організацій займали правобережні губернії [14].

Таблиця 1

Розвиток кооперації на Півдні України 1891-1904 рр. [15]

Губернія	Кількість відкритих товариств					
	Споживчі	Ощаднопозичкові*	Кредитні*	Сільськогосподарські	Артілі	Всього
Катеринославська	52	13	35	5	52	157
Таврійська	71	7	14	–	–	92
Херсонська	60	45	33	–	166	304
Всього	183	65	82	5	218	553

* подано кількість діючих на 1 січня 1905 р.

Після прийняття урядом «Положення про заклади дрібного кредиту» на Півдні України почали відкриватися кредитні товариства. На відміну від ощадно-позичкових, вони не мали пайового капіталу, а кошти для своєї діяльності брали під відсотки в Державному банку. Кредитні товариства були суто державним витвором. Ідея їх створення, фінансування, організація, контроль йшли від урядових організацій. І ощадно-позичкові, і кредитні товариства прийнято називати кредитною кооперацією.

До 1905 р. у регіоні було відкрито 82 кредитні кооперативи. Найбільше товариств такого напрямку діяльності виникло у Катеринославській губернії, дещо менше у Херсонській. Протягом третього періоду у регіоні продовжували розвиватися ощадно-позичкові кооперативи. До 1 січня 1905 р. на Півдні України діяло 64 таких товариства. Найбільшого поширення вони набули на Херсонщині (див. табл. 1). За даними А.Н. Анциферова південноукраїнські кредитні кооперативи склали 7 частину від загальної кількості відкритих з 1896 до 1 січня 1905 р. у Російській імперії товариств, а ощадно-позичкові – лише 36 [16].

З метою покращення сільського господарства, запровадження нових технологій і техніки на селі наприкінці XIX ст. на Півдні почали відкриватися сільськогосподарські товариства. Ініціаторами їх створення були представники земств, дільничні агрономи, ветеринари, вчителі. Товариства займалися організацією експериментальних полів, садів, виноградників; надавали в оренду сільсько-господарську техніку; займалися посередницькими операціями по закупці зерна, насіння, саджанців для селян. Існували вони за рахунок щорічних внесків членів кооперативів, відрахувань земств, прибутків від продажу продукції з свого господарства, коштів, отриманих за надання певних послуг.

Одним із перших у 1891 р. було відкрито сільськогосподарське товариство у Верхньо-

дніпровську на Катеринославщині. Його засновниками були повітовий предводитель дворянства Бродський, голова земської управи Абазов та інші [17]. Відомо, що до кінця третього періоду на Катеринославщині було відкрито ще 4 таких товариств (див. табл. 1). Загалом до початку 1905 р. у межах Російської імперії було відкрито 843 сільськогосподарських товариств [18]. Цей факт свідчить про низький рівень розвитку цього напрямку кооперативної діяльності на території Південної України.

У Херсонській губернії більшого поширення набули сільськогосподарські артільні зі спільної обробки землі. На відміну від сільськогосподарських товариств, члени артілі повинні були об'єднати свої земельні наділи, худобу, реманент в одне господарство, спільно обробляти землю, а врожай ділити порівну.

Засновником перших артілей був секретар Олександрівської земської управи М.В. Левицький. За його фінансової та організаційної допомоги у 1894 р. в селі Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії була організована перша землеробська артіль в Україні. За його ініціативи і сприяння на початок 1897 р. у Херсонській губернії було відкрито 119 артілей [19]. Артільний рух почав швидко поширюватися на інші губернії Російської імперії.

Проте, на початку XX ст. більшість артілей М.В. Левицького припинила свою діяльність. Сам артільний батько пояснював це тим, що важлива не кількість, а якість товариств. Здебільшого члени артілі, розібравши кредити і придбавши на ці кошти коней, вели власне господарство, на власній землі, визнаючи лише свої кредитні зобов'язання перед артільлю, а не трудові.

Окрім землеробських артілей, на Півдні України діяли подібні об'єднання з обробки каменю, металу, виготовлення меблів, одягу, взуття та надання певних послуг. Так, в Одесі у 1901 р. діяли дві артільні посильних, декілька об'єднань офіціантів та вантажників [20]. Загалом, до початку 1905 р., з урахуванням

артілей М.В. Левицького, у регіоні було відкрито 218 таких кооперативних організацій (див. табл. 1).

Протягом 1905-1916 рр. тривав четвертий період розвитку кооперативного руху на Півдні України, який характеризувався збільшенням кількості всіх форм кооперативних товариств. Підвищилася і ефективність їх діяльності, що

проявилось у збільшенні капіталів товариств та кількості проведених ними фінансових операцій. Активізації кооперативного руху сприяли революційні події 1905-1907 рр., подальший розвиток промисловості та сільського господарства, Перша світова війна.

Таблиця 2

Розвиток кооперації на Півдні України 1905-1916 рр. [21]

Губернія	кількість відкритих товариств					
	Споживчі	Ощаднопозичкові*	Кредитні*	Сільськогосподарські	Артілі	Всього
Катеринославська	367	90	198	80	3	738
Таврійська	96	60	107	18	1	282
Херсонська	214	92	341	24	44	715
Всього	677	242	646	122	48	1 735

* подано кількість діючих на Ісічня 1917 р.

Як і на попередніх етапах найбільше у цей час на Півдні України було відкрито споживчих товариств, а саме 677. Тенденція до лідирування Катеринославщини у цій галузі кооперації залишалася незмінною (див. табл. 2). Частка південноукраїнських товариств відносно загальної кількості споживчих кооперативів українських губерній Російської імперії зменшилася на 15 % і склала 25 % [22].

Досить інтенсивно у цей період продовжувала розвиватися кредитна кооперація. До початку 1917 р. у регіоні діяло 646 кредитних і 242 ощадно-позичкових товариств. За даними І. Батюка південноукраїнські кредитні кооперативи склали третю частину загальної кількості українських товариств цього напрямку діяльності [23].

За 1905-1916 рр. порівняно із попереднім періодом значно збільшилася кількість сільськогосподарських кооперативів на Півдні України. Відомо, що протягом цього часу було відкрито 122 товариства. Більшого поширення вони набули на Катеринославщині (див. табл. 2).

На відміну від усіх інших кооперативів, кількість артільей значно скоротилася, протягом 1905-1916 рр. на Півдні України було відкрито лише 47. Як і раніше в артільному русі лідирувала Херсонська губернія (див. табл. 2). У цей час у регіоні відкривалися переважно виробничі та обслуговуючі артільей.

Четвертий період розвитку південноукраїнського кооперативного руху характеризувався його політизацією. Соціал-демократичні сили зацікавилися споживчими кооперативними з метою поширення своїх ідей серед їх членів. Вони надавали товариствам фінансово-організаційну допомогу, постачали пропагандистську літературу. Це була вдала форма легалізації їх діяльності.

25 січня 1908 р. ЦК РСДРП прийняв резолюцію «Про кооперацію», в якій зобов'язував усіх членів партії активно сприяти розвитку кооперативних організацій, піклуватися про те, щоб прибутки споживчих товариств йшли на профспілкові та культурні цілі. У резолюції мова

йшла про те, що соціал-демократи повинні об'єднуватися в межах того чи іншого кооперативу і агітувати всіх інших членів товариства до співпраці з партією [24].

Особливо швидко політизація кооперативного руху відбувалася у промисловому Донбасі. Матеріали архівних фондів рясніють повідомленнями поліції про антидержавну поведінку членів тих чи інших споживчих товариств. Для прикриття нелегальної діяльності соціал-демократами створювалися кооперативи. Таким було відкрите у 1909 р. в Юзівці споживче товариство «Робітнича праця» [25].

На початку ХХ ст. кооперативний рух стає загальнодержавним, до нього залучаються всі прошарки суспільства. А найбільш важливі кооперативні проблеми виносяться на всеросійський розгляд.

У квітні 1908 р. в Москві відбувся I Всеросійський кооперативний з'їзд. У його роботі брали участь представники 422 товариств різних напрямів діяльності, серед них були делегати і від південноукраїнських кооперативів [26]. На з'їзді були ухвалені рішення про заборону продажу товару в кооперативних крамницях у борг та про посилення просвітницької діяльності. II Всеросійський кооперативний з'їзд, який проходив 1-7 серпня 1913 р. у Києві, був присвячений необхідності створення союзних кооперативних установ [27].

Кооперативні з'їзди проводилися і на місцях. Так, 8-9 травня 1911 р. відбувся з'їзд установ дрібного кредиту Катеринославської губернії. В ньому взяли участь близько 300 делегатів, серед них такі видатні кооперативні діячі, як помічник Управління дрібного кредиту О.О. Берті, «артільний батько» М.В. Левицький, голова Московського комітету сільськогосподарських та кредитних кооперативів В.А. Перелешин. На з'їзді були розглянуті питання підготовки фахівців для роботи в кооперативах, створення кооперативного союзу, організації операцій зі збуту хліба [28]. 3 21 до 25 жовтня 1915 р. в Одесі проходив регіональний кооперативний з'їзд представників сільськогосподарських товариств Південної

Росії, на якому розглядалися актуальні питання сільської кооперації [29].

З кінця XIX ст. у середовищі кооператорів активно обговорювалося, виносилося на розгляд кооперативних з'їздів питання необхідності створення союзних кооперативних установ. Це побажання було викликано потребою у співпраці товариств та координації їх діяльності на місцях.

Ще у 1898 р. була створена Московська спілка споживчих товариств (МССТ). Ця організація від імені кооперативів, які до неї входили, укладала угоди з великими постачальниками, сприяла поширенню кооперативних ідей і допомагала у створенні нових споживчих товариств. Участь у спілці давала великі переваги будь-якому кооперативу в усіх комерційних операціях. Його членами були і споживчі товариства Південної України [30].

У Мелітополі в 1898 р. за ініціативою А.А. Берті, А.П. Дмитровського, Ю.А. Іванченка було проведено з'їзд ощадно-позичкових товариств, який ухвалив статут кредитного союзу. Проте, процес оформлення документів зайняв близько трьох років і лише у січні 1902 р. він розпочав свою діяльність у селі Андріївському Бердянського повіту Таврійської губернії. Згодом союз переїхав до повітового міста і за ним закріпилася назва Бердянський кредитний союз. До його складу входили не лише кооперативи Таврійської губернії, а й сусідніх Катеринославської та Херсонської. [31].

У 1914 р. в Бахмутському повіті Катеринославської губернії був створений «Союз закладів дрібного кредиту». До союзу вступило 26 кредитних кооперативів із загальною кількістю членів 16 849 осіб. У 1915 р. було відкрито союзи кредитних товариств у Миколаєві та Одесі [32]. До 1917 р. у Катеринославській губернії діяло 17 союзних товариств, у Херсонській – 13 і у Таврійській – 6 [33].

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити висновок, що ідеї кооперації були привнесені на територію Південної України у 60-ті р. XIX ст. із Західної Європи місцевою інтелігенцією. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кооперативний рух пройшов складний шлях виникнення і розвитку. Незважаючи на труднощі другого періоду (1872-

1890 рр.), кооперація, за сприятливих соціально-економічних умов, досить швидко розвивалася у подальшому. За кількістю відкритих товариств серед південноукраїнських губерній лідирувала Херсонщина (44 %), дещо поступалася їй Катеринославщина (40 %), значно менше кооперативів було відкрито у Таврійській губернії (16 %). За типом кооперативних організацій південноукраїнські товариства поділялись наступним чином: 37,5 % – споживчі кооперативи, 32 % – кредитні, 13,5 % – ощадно-позичкові, 10,1 % – артілі і 7 % – сільськогосподарських товариств. Загалом, південноукраїнські кооперативи на початку XX ст. займали приблизно третю частину від загальної кількості відкритих в українських губерніях кооперативів.

Кооперативними послугами користувалася значна частина населення регіону. Так, на 1 січня 1912 р. 33,7 % населення Херсонщини мали справу з кооперативними організаціями, на Катеринославщині – 71,3 %. Це свідчить про відносно високий рівень участі південноукраїнського населення у кооперативному русі у порівнянні з іншими українськими губерніями. Ці показники у Харківській, Київській та Волинській губерніях становили відповідно 14 %, 49,4 %, 8,1 % [34].

Розвиток кооперативного руху на Півдні мав велике значення для населення регіону. Діяльність споживчих кооперативів сприяла не лише доступності недорогого і якісного товару, а й зниженню цін у приватних крамницях. Завдяки кредитним кооперативам зменшився попит на лихварські кредити та скоротилися відсотки на них. Досвід артільного будівництва продемонстрував селянам переваги спільної обробки землі. А сільськогосподарські товариства зробили значний внесок у поширення нових аграрних знань і сприяли прогресивному розвитку сільського господарства.

Як бачимо, з модного, західноєвропейського соціально-економічного явища кооперація за п'ятдесят років існування на Півдні України трансформувалася у соціально-економічний рух, який охоплював економічну, соціальну, політичну, культурну сферу життя населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – 182 с.; Туган-Барановський М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Типография Н.А. Сазановой, 1916. – 248 с.; Хейсин М.Х. История кооперации в России. Все виды кооперации с начала ее существования до настоящего времени. – Л.: Время, 1926. – 387 с.
2. Аліман М.В., Бабенко С.Г. Історія споживчої кооперації. – Львів: Інститут українознавства, 1996. – 384 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси: Національний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – 144 с.
3. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Під ред. Б.Д. Лановика, З.М. Матисякевича, Р.М. Матейка. – К.: «Вища школа», 1995. – С. 283-284.
4. Сборник материалов об артелях в России. Потребительские общества. Вып. 3. – СПб.: Типография Майкова, 1875. – С. 100-109, 138-140, 200-205.

5. Мандрика Н. Коротенька історія кредитної кооперації на Україні. – Катеринослав: Книгоспілка, 1917. – С. 8.
6. Височанський П. Вказ. праця. – С. 2-13.
7. Баллин Н. Первая памятная книжка русских потребительских обществ 1870 г. – СПб.: «Общественная польза», 1870. – С. 32.
8. 25 років будівництва сільськогосподарської кредитної кооперації: до 25 річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільськогосподарського кредитного союзу 1902-1927 рр. / За ред. О. Одінцова. – Харків: Сільський господар, 1927. – С. 25-27.
9. Сборник материалов об артелях в России. Потребительские общества. Вып. 3. – С. 139.
10. Височанський П. Вказ. праця. – С. 12-13.
11. Фареній І.А. Вказ. праця. – С. 26-27.
12. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России. – Харьков, 1919. – С. 7.
13. Кооперативне право: Підручник для вузів / Під ред. В.І. Семчика. – К.: ІнЮре, 1998. – С. 5-8.
14. Височанський П. Вказ. праця. – С. 12-13.
15. Цит. за: Балдин К.Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 г. Перечень организаций. – М.; 1990. 336 с.; Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. –Харків: Книгоспілка, 1925. – 96 с.; Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. 11, оп. 1, спр. 1363; Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 53, оп. 1, спр. 15, арк. 25; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. – Верхнеднепровск, 1914. – 411 с.; Список всех потребительских обществ в России, как действующих так и закрывающихся на 1 января 1912. – СПб., 1912. – 196 с.; Центральный державный историчний архів України (далі – ЦДІАУ), ф. 313, оп. 2, спр. 2226, арк. 150; ф. 1111, оп. 1, спр. 43, арк. 91.
16. Анциферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: «Союз», 1919. – С. 116.
17. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. – Верхнеднепровск: Типография Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 1-2.
18. Хейсин М.Х. Вказ. праця. – С. 158.
19. Фаресов А. Народники и марксисты. – СПб.: Тип. М.Меркушева, 1899. – С. 7-8.
20. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 2, оп. 1, спр. 2894, арк. 3-41.
21. Складено за: Балдин К.Е. Вказ. праця; ДАДО, ф. 11, оп. 1, спр. 1363; ДАМО, ф. 53, оп. 1, сп. 15, арк. 25; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. – Верхнеднепровск, 1914. – 411 с.; Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. – Полтава, РВВ Пуску, 2008. – 347 с.; Список всех потребительских обществ в России, как действующих так и закрывающихся на 1 января 1912. – СПб., 1912. – 196 с.; ЦДІАУ, ф. 313, оп. 2, спр. 2226, арк. 150; ф. 1111, оп. 1, спр. 43, арк. 91.
22. Центральный державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), ф. 206, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
23. Батюк І. Вказ. праця. – С. 6.
24. ЦДІАУ, ф. 385, оп. 1, спр. 2423, арк. 301.
25. Там само, ф. 313, оп. 2, спр. 2226, арк. 432.
26. Посредников А. Пятидесятилетие наших кооперативных учреждений // Вестник Европы. – Декабрь 1915. – С. 102
27. Второй Всероссийский съезд кооперации в Киеве 1-7 августа 1913 г. Доклады, резолюции. – Киев: Типография 2-й артели, 1913. – 318 с.
28. ДАДО, ф. 861, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
29. ЦДІАУ, ф. 385, оп. 2, спр. 139, арк. 10.
30. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново: Ивановский государственный университет, 1994. – С. 40-43.
31. 25 років будівництва сільськогосподарської кредитної кооперації до 25 річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільськогосподарського кредитного союзу 1902-1927 рр. – С. 41-46.
32. Игнатиенко В. Из жизни южно-русских союзов учреждений мелкого кредита в 1915 г. // Муравейник. – № 41, 1915. – С. 743.
33. Список кооперативних союзів України на 1.01.1919 р. – К.: Друкарня Дніпровського союзу споживчих союзів, 1919. – С. 3-5, 13-14, 19-21.
34. Кооперация на всероссийской выставке в 1913 г. в Киеве. – К.: Издание бюро кооперативной секции, 1914. – С. 8.

Рецензенти: д.і.н., проф. М.С. Безпалов;
д.і.н., проф. Ю.В. Котляр.

© Пятницькова Ірина Володимирівна, 2009
р.

Надійшла до редколегії 29.04.2009